

<https://doi.org/10.62837/2024.5.28>

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
dissertantı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LEKSİKOLOJİ SEMİOTİKADA MƏDƏNİ İNFORMASIYANIN TƏQDİMƏTİ

Açar sözlər: *mədəni informasiyanın əksi, leksik və frazeoloji semantika, məzmun planı, linqvokulturoloji təsvir, dil vahidlərinin semantikasi, mənanın denotativ komponenti, leksik-semantik qrup, diferensial semlər, siqnikativ əlamətlər, dəyər komponenti.*

Ключевые слова: *отражение культурной информации, лексическая и фразеологическая семантика, план содержания, лингвокультурологическое описание, семантика языковых единиц, денотативный компонент значения, лексико-семантическая группа, дифференциальные семы, сигнификативные признаки, оценочный компонент.*

Key words: *reflection of cultural information, lexical and phraseological semantics, content plan, lingucultural description, semantics of language units, denotative component of meaning, lexical-semantic group, differential terms, significant signs, value component.*

Giriş. Dilin leksik fondunu “lingvokulturologiyanın üst təbəqəsi” adlandırırlar. Bu, əlbəttə, onunla əlaqədardır ki, mədəni informasiya əsasən frazeoloji və leksik semantikada öz ifadəsini tapır. Dil sistemində mədəni informasiyanın leksik və frazeoloji baxımdan qorunması dilin digər səviyyələrinə nisbətən daha yaxşı araşdırılmışdır [1, s. 32-33].

Frazeoloji birləşmə fonemdən fərqli olaraq müəyyən məzmun planına malikdir və mədəni informasiya ilk növbədə dil vahidlərinin semantik planında əks olunur. Bundan əlavə sözlər və frazeoloji birləşmələr öz mənə yığcamlığı ilə fərqlənir, bu isə əlbəttə, linqvokulturoloji təsviri asanlaşdırır. Leksik və frazeoloji mənanın mədəni baxımdan markerləşməsi bu mənə vahidlərində linqvokulturoloji semantikanın ifadəsinə şərait yaradır.

Əsas hissə: Müasir dilçilikdə leksik mənə bir sistem kimi iki blokda: denotativ – siqnikativ və pragmatik bloklarda araşdırılır. Mənanın denotativ komponenti reallığı ifadə edən obraz haqqında informasiya verir. Bu təsəvvür obrazları bir tərəfdən leksik vahidin ifadə etdiyi sözün mənasını səciyyələndirir, digər tərəfdən əsas predmetin referentlə əlaqəsini yaradır.

Denotativ komponent hər hansı anlayışın ekstensialını obyektləşdirir və mənanın məhz hansı leksik-semantik qrupa uyğunlaşdığını müəyyənləşdirir. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, denotativ komponent dünyanın dil mənəzəsinin strukturlaşma proseslərini əks etdirir. Bu proseslər linqvomədəni baxımdan markerləşmiş olur [2, s. 30-35].

Məsələn, “iş adamı” anlayışı sovet dövründə və postsovet məkanında tamamilə fərqli izah olunur. Sovet ideologiyası “iş adamı” anlayışını məhz “kapitalist”, “insanları istismar edən şəxs” kimi izah edirdi. Bu sovet ideologiyasına əsasən “ictimai sinif” leksik-semantik qrupuna daxil idi. Postsovet dövründə isə “*iş adamı*” anlayışı öz müəssisəsi, şirkəti olan, hər hansı iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsi ifadə edir. Beləliklə, bu leksik vahidin mənası tamamilə dəyişir. Burada məna ekstensialı əsasında öz ifadəsini tapır.

Siqnifikativ komponent – reallıq haqqındakı anlayışın müəyyən əlamətlərini ifadə edir. Siqnifikativ komponent əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin heç də hamısını deyil, yalnız müəyyən bir hissəsini ifadə edir. Məlumdur ki, hər hansı linqvokulturoloji cəmiyyətdə əşya və hadisələri fərqləndirən əlamətlər zamandan asılı olaraq fərqlənir. Həmin əlamətlərin seçimi hər bir dövr üçün aktuallaşmış olan dəyərlər sistemi ilə səciyyələnir. Məsələn, “*varlı kəndli*” anlayışı XIX əsrdə müsbət semantikaya malik idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində isə bu anlayışa cəmiyyətin münasibəti tamamilə dəyişdi. Öz zəhməti ilə təsərrüfat qurmuş, varlanmış kəndlilərə “qolçomaq”, “kulak” damğası vurularaq həbs edirdilər, sürgün edirdilər. Çünki sovet dövründə artıq dəyərlər paradigmi dəyişmişdi və belə kəndlilər istismarçı sinif hesab edilirdi.

Burada intensional məna öz ifadəsini məhz diferensial semlərdə tapır. Deməli, yalnız diferensial semlər mədəni baxımdan markerləşmiş olur. Siqnifikativ komponentdən əlavə obraz komponentini də qeyd etmək lazımdır. Daxili formanın obraz komponenti hər hansı qeşalta, ssenariyə və ya freymə yönəlir [6, s. 102-106]. Məsələn, rus dilində “*ром на барщине*” frazeoloji birləşməsində daxili forma “*барщина*” freymi ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan dilində “gözdən uzaq, könüldən iraq” frazeoloji birləşməsində daxili forma “uzaqlıq” freymi ilə səciyyələnir. Daxili forma linqvokulturoloji cəmiyyətdə mövcud olan müəyyən təsəvvürləri obyektləşdirir, hər hansı əşya və ya hadisənin məna stereotiplərini verballaşdırır.

N.V.Ufimseva yazır: “*Ad, söz və ya işarə hər bir insanın müəyyən cəmiyyətdə ictimailəşmiş mədəni təcrübəsini ifadə edən çərçivədir*” [8, s. 23-25].

Məsələn, Azərbaycan dil daşıyıcısının şüurunda bir çox məfhumlar rəng qammaları ilə ifadə olunur. Ağ rəng gözəlliyin, təmizliyin, işığın, zənginliyin; qara rəng isə bədbəxtliyin, kasıblığın, çirkinliyin, nifrətin, dərdin, qəm-qüssənin simvolu kimi səciyyələndirilir.

V.fon Humbold yazırdı: “*Kognitiv proseslərin obyektləşməsində daxili formanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Daxili forma təfəkkürün və ideyaların əlaqələndirilməsinin əsl mənzərəsini yaradır*” [5, s. 182-183].

İntensiv komponent siqnifikativ və obraz komponentləri ilə sıx əlaqədədir. Məsələn, rus dilində isə iş və əməyi səciyyələndirən 40-dan çox frazeoloji birləşmə mövcuddur.

Rus dilində “засучив рукава”, “до упади”, “высунув язык”, “без передышки”, “хоть разорвись” kimi sabit birləşmələr buna misal ola bilər. Azərbaycan dilində də əmək fəaliyyətini səciyyələndirən frazeoloji vahidlər çoxdur.

Məsələn, “qara tər çıxana qədər işləmək”, “nəfəsi kəsilməyə qədər işləmək”, “qollarını çirməmək” və s.

Siqnifikativ, denotativ, obraz və s. komponentlərlə yanaşı leksik və frazeoloji mənalardan dəyər komponentini də qeyd etmək lazımdır. N.N.Boldırev yazır: “*Dəyər kateqoriyallaşması digər komponentlərdən onunla fərqlənir ki, burada obyekt hər hansı təbii kateqoriyaya aid edilmir. Onun ontoloji statusu təhlil olunmur*” [2, s. 11-12].

Dəyər komponenti öz semantik strukturuna görə daha mürəkkəbdir. Dəyər komponentinin bir neçə semantik forması mövcuddur:

1. *Dəyərin subyektivi*. Dəyərin subyektivi dəyərləndirən şəxsi ifadədir. Subyekt olaraq hər hansı şəxs, linqvokulturoloji qrup və ya solum götürülə bilər. Dil şəxsiyyəti milli xarakterə malik olur.

2. *Dəyərin obyektivi*. Bu dəyərin aid edildiyi əşya, şəxs və ya hadisə ola bilər. Obyektə dəyərləndirmə əlamətləri əsas götürülür. Dəyər obyektivi mədəni baxımdan markerləşmiş olur, çünki hər hansı əlamət onun linqvokulturoloji cəmiyyətdə aktuallığına işarə edir. Dil sisteminin dinamik aspektdə araşdırılması mədəni informasiyanın leksik və frazeoloji mənalara ifadə olunmasına şərait yaradır. Mədəni şüurun xüsusiyyətləri koqnitiv formullarda və ssenarilərdə ifadə oluna bilər. Bu zaman sadə semantik struktura, lakin geniş ifadə sferinə malik olan sözlər mənanın ifadə olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

A.N.Leontyevin fikrincə, *məna – insan şüurunda onu fəaliyyət göstərməyə məcbur edən obyektiv münasibətin əks olunmasından yaranır*. Başqa sözlə desək, bu motivləşmənin məqsədə yönəlmiş münasibətidir. Məna ilə ifadə olunmuş hökmlər mənanın yeni kulturoloji anlamını yaradır.

Təfəkkür – ətraf aləmin insan şüurundakı əksidir. Fikir – bu təfəkkür fəaliyyətinin məhsuludur. Bu baxımdan mədəni konsept fikrin vahidi hesab oluna bilər. Konsept fikrin, məna isə şüurun vahididir.

Dildə ifadə olunmuş məna obyektiv – tarixi hadisə olub ictimai təcrübənin ideal forması hesab oluna bilər. Beləliklə, anlam – linqvokulturoloji kateqoriyadır. Anlam müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişib fərqli ola bilər. O, dövrdən-dövrə, məndən-mətnə keçəndə də dəyişə bilər. Məna – ictimai kateqoriyadır, stabildir, dil işarəsinin məzmununun daimi hissəsidir.

A.B.Bondarko yazır: “*Məna haqqında danışarkən biz dilin sisteminə daxil olan, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən dil vahidləri və kateqoriyalarının məzmunu, dil vahidlərinin məzmun planını nəzərdə tuturuq*”. Koqnitiv linqvokulturologiyada təfəkkür fəaliyyəti prosesində istifadə olunan iki semiotik model xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənanın ifadəsinin xüsusi forması – işarənin informasiyanı ötürmə xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət nitq fəaliyyəti prosesində ifadə olunur. Məna – şüurun əsas vahidi, sözlə ifadə olunmuş fikrin fenomenidir. Mənanın mahiyyəti mənalandırma və dəyərləndirmə kimi kateqoriyaları özündə ehtiva edir.

E.Qusserl yazırdı: “*Məna aktual dəyər, predmetin və ya subyektin mənalandırılmasıdır*”. Müasir koqnitiv semantikada dil işarəsi yalnız mənanın deyil, həm də ümumi məzmunun ifadəsidir. Hələ orta əsr Avropa fəlsəfəsində P.Abelyar və

Q.Porretanski bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu alimlərin fikrincə, anlayış yalnız mənanın təfəkkürdə ifadəsi deyildir. Söyləm nitq ünsiyyətini vahidinə çevrilir. Nitq subyektivliyi, məna fərqi və məna vəhdətini özündə ehtiva edən mahiyyət kimi dərk olunmalıdır.

Konsept nitqdə anlayışla eynilik təşkil etmir. Eyni zamanda konsepsiya da nəzəriyyənin tam əksi deyildir. Anlayış – predmetlərin fərqli dövrlərdə obyektiv ideal vəhdətidir, dilin işarə və məna strukturları ilə əlaqədardır. Anlayış ünsiyyətdən asılı olmayaraq fikir yaratma funksiyasını yerinə yetirir.

Konsept – subyektiv anlayışdır. A.V.Bondarko yazır: “Koqnitiv semantikanın inkişafı dil sisteminə struktur yanaşmanı təkzib etmir. Əksinə, onu dil mənalının formal fikir vasitəsi hesab edir. Bu yanaşma dil sistemində mənalının formal ifadəsi və dil nitqin semantik kateqoriyalarının sistemli modelləşməsi baxımından da doğrudur. Lakin bu münasibət heç də sistem-struktur semantikanın koqnitiv semantika ilə eyniləşdirilməsi deyildir. Sistem-struktur semantika sözün məzmununu obyektiv, koqnitiv semantika isə subyektiv (antropoloji) baxımdan izah edir.

Lakin sistem-struktur yanaşma koqnitiv semantikanın strateji əsaslarına söykənir. Konsept-koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışıdır. Dilçilikdə konsept termini korrelyativ anlayışların bütöv bir paradigmini yaradır. Bu anlayışlar arasında konsept məzmunu və konsept sahəsi seçilir. Psixoloji stimül ilk növbədə öz məntiqi səciyyəsi ilə seçilir. Hər bir nitq parçası özündən əvvəl mövcud olan şüur aktının təzahürüdür. Koqnitivizm mentalizmin bir növü kimi ətraf mühitin siqnallarının insan şüurunda əksini ifadə edir. Koqnitiv prosesin birinci dövründə fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən gələn informasiyanı qəbul edir.

İkinci dövriyyədə bu informasiya ilə əlaqədar xüsusi bilgi yaranır. Koqnitiv nəzəriyyəyə əsasən demək olar ki, hər bir dil alınmış bilgilərin manifestasiya sahəsidir.

V.Humboldt yazır: “Müxtəlif dillər eyni əşya və ya hadisənin fərqli mənalara yox, fərqli görünüşü və duyumudur. Əgər bu əşya ətraf aləmdə mövcud deyildisə, danışan onu öz təsəvvüründə yaradır, onu özününküləşdirir. Dillər – insan təsəvvürünün yaratdığı ieroqriflərdir. İnsan əşya və hadisələri oxşarlıq qanunlarına əsasən öz təsəvvüründə yaradır, onu özününküləşdirir. Bu zaman təfəkkürdə əks olunan aləm dəyişməz qalır. Dillər öz-özliyiində inkişaf edir, genişlənir və mürəkkəbləşir. Dillər dünyanın zənginliyini və müxtəlifliyini ifadə edir. Müxtəlif dillər fərqli təfəkkür və dərk etmə üsullarını özündə ehtiva edir”.

A.Vejbitskaya konseptlərlə ifadə olunmuş universaliləri təhlil edərək belə qərara gəlir: “İnsan beynində kənardan alınmış informasiyanı: görmə, eşitmə, dadılmə və s. qavrayışların nəticələrini emal edən xüsusi səviyyə mövcuddur. Konseptlərin yaranma xüsusiyyəti insan beyninə məxsusdur və anadangəlmədir. Konseptual strukturların yaranması müəyyən dərəcədə insanın həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Dilə uyğun gələn konseptual struktur insanın həyat təcrübəsinin nəticələrini ümumiləşdirəcək dərəcədə zəngin və mükəmməl olmalıdır. Konsept – insanın dünya haqqındakı mədəni təsəvvürlərini əks etdirən addır”.

“Anlayış” məntiqi və rəşional əsasa malikdir. Anlayışın iki növü mövcuddur: elmi konsepsiya və bəsit konsepsiya. Hər iki növdən birinə aidiyyətdən asılı olmayaraq anlayış məntiqi və rəşional əsasa malikdir. Bəsit konsepsiyanın məzmunu daha sabitdir. Bu konsepsiya relevant linqvistik əlamətlərin cəmi kimi müəyyənleşir. Elmi konsepsiya isə daha geniş anlayışdır. Elmi konsepsiya assosiativ sahənin açıqlığı, keçiriciliyi ilə şərtlənir.

Nəticə. Dil vahidinin anlayış məzmunu, onun söz ilə ifadə arasında olan əlaqə mürəkkəb çoxşaxəli fenomen kimi dəyərləndirilməlidir. Bu fenomen dil potensillərinin aktuallaşmasının müxtəlif imkanları kimi şərtlənir. Dil insan təfəkkürü fəaliyyətinin real ifadəsi kimi qəbul edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алефиренко, Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. / Н.Ф.Алефиренко. – Москва: Academia, – 2002.
2. Болдырев Н.Н. Композиционная семантика как следствие оценочной категоризации мира. / Н.Н.Болдырев // Композиционная семантика: Материалы III Международного семинара по когнитивной лингвистике. – т. I. / Тамбов: Изд.-во Тамбовского Государственного Университета, – 2002.
3. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков. / А.Вежбицкая. – Москва: Язык русской культуры, – 1999.
4. Вольф, Е.М. Функциональная семантика оценки. / – Москва: Наука, – 1985.
5. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1984.
6. Ковшова, М.Л. Культурный код как элемент культурной интерпретации фразеологизмов в лингвокультурологической парадигме исследования. – Тула: Петровская гора, – 2007.
7. Потебня, А.А. Символ и миф в народной культуре. / А.А.Потебня. – Москва: Лабиринт, – 2000.
8. Уфимцева, Н.В. Слово и культура. / Н.В.Уфимцева. // Когнитивная семантика: Материалы II Международного семинара. – Тамбов: Изд. Тамбовского Государственного Университета, – 2000.

Sura Tariyel qızı Pənahlı

Leksikoloji semiotikada mədəni informasiyanın təqdimatı

Xülasə

Dilin leksik fondunu linqvokulturologiyanın üst təbəqəsi adlandırırlar. Bu onunla əlaqədardır ki, mədəni informasiya əsasən frazeoloji və leksik semantikada öz ifadəsini tapır. Dil sistemində mədəni informasiyanın leksik və frazeoloji baxımdan qorunması dilin digər səviyyələrinə nisbətən daha yaxşı araşdırılmışdır.

Frazeoloji birləşmə fonemdən fərqli olaraq müəyyən məzmun planına malikdir və mədəni informasiya ilk növbədə dil vahidlərinin semantik planında əks olunur. Sözlər və frazeoloji birləşmələr öz mənə uyğamlığı ilə fərqlənir.

**СУРА ТАРИЕЛ КЫЗЫ ПАНАХЛЫ
ПРЕЗЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В
ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМИОТИКЕ**

РЕЗЮМЕ

Лексический фонд языка называют верхним слоем лингвокультуры. Это связано тем, что культурные смыслы в первую очередь покрывают лексическую и фразеологическую семантику и характеризуются относительной ясностью при их выявлении.

Лексические и фразеологические способы хранения культурной информации, являются наиболее изученными. Это связано прежде всего с тем, что слово и фразеологизм, в отличие от фонемы имеют очевидный план содержания, а культурная информация отражается прежде всего в семантике языковых единиц. Слова и фразеологизмы, в отличие от текстов, отличаются компактностью.

**SURA TARIYEL GIZI PANAHLI
PRESENTATION OF CULTURAL INFORMATION
IN LEXICOLOGICAL SEMIOTICS**

SUMMARY

The lexical fund of the language is called the top layer of linguoculturalology. This is due to the fact that cultural information is mainly expressed in phraseological and lexical semantics. The preservation of cultural information in the language system from the lexical and phraseological point of view has been better investigated than at other levels of the language. A phraseological unit, unlike a phoneme, has a certain content plan, and cultural information is primarily reflected in the semantic plan of language units. Words and phraseological units differ in their conciseness of meaning.

Rəyçi: f.e.d.Əliyeva Z.M.